

Łukasz Pomiankiewicz
Uniwersytet im. A.Mickiewicza w Poznaniu

KULTURA JAKO STRUKTURA. DUALIZM ANALITYCZNY I REALIZM ONTOLOGICZNY W KONCEPCJI ZMIANY KULTUROWEJ MARGARET S. ARCHER

Celem artykułu jest przedstawienie koncepcji morfogenetycznej zmiany kulturowej zaproponowanej przez Margaret S. Archer. Przedstawione w tekście główne elementy tej koncepcji umiejscowione zostały w kontekście założeń realizmu socjologicznego i podstawowych rozstrzygnięć ontologicznych dokonanych przez Davida Lockwooda (integracja społeczna vs integracja systemowa) i Roya Bhaskara (realizm struktur społecznych). Autor podkreśla istotność proponowanego przez Archer dualizmu analitycznego jako programu eksplanacyjnego opartego na tych rozstrzygnięciach. Artykuł jest także postawieniem pytania o aktualność i użyteczność prezentowanej koncepcji w opisywaniu i wyjaśnianiu przemian kultury współczesnych społeczeństw.

Główne pojęcia: morfogeneza; realizm; zmiana kulturowa; dualizm analityczny; integracja społeczna; integracja systemowa.

Źródła dualizmu analitycznego i realizmu ontologicznego w koncepcji Archer

Za jeden z podstawowych problemów współczesnej teorii socjologicznej uznaje się debatę *agency / structure*. Ma ona duże znaczenie, ponieważ stanowi swoistą metanarrację dla większości teorii socjologicznych oraz skupia się na podstawowych problemach filozofii nauk społecznych – ontologicznych, metodologicznych i tych związanych z praktycznymi zastosowaniami teorii socjologicznej. Wokół powyższego problemu ogniskuje się debata zwłaszcza na gruncie socjologii brytyjskiej. Celem tego artykułu jest analiza koncepcji kultury jednej z jej przedstawicielek – Margaret S. Archer.

Głównym źródłem socjologicznej debaty *agency / structure* jest filozoficzny spór między subiektywizmem a obiektywizmem. Ten epistemologiczny spór przeniósł się na grunt socjologii, która, dokonując własnych rozstrzygnięć ontologicznych dotyczących opisu relacji między podmiotami społecznymi a strukturami, próbowała określić także sposób poznania „mechanizmów” tej relacji. Czy zatem świat społeczny (struktury społeczne) należy wyjaśniać traktując go jako epifenomen woluntarystycznych działań świadomych podmiotów czy też jako istniejący obiektywnie, niezależnie od działających podmiotów i, co za tym idzie, determinujący ich działania? Woluntarystyczny subiektywizm przyjął pierwsze rozwiązanie, deterministyczny obiektywizm opowiedział się za drugim. Oba te podejścia Archer

nazywa konflacyjnymi¹ – odpowiednio konflacją oddolną i konflacją odgórną (Domecka 2013).

Założenie o podmiotowości zaczęto formułować na gruncie teorii socjologicznej w momencie, w którym przestano definiować strukturę społeczną jako w pełni determinującą działanie jednostek. Zakłada się możliwość jednostkowego wpływu na zmianę struktur społecznych przy jednoczesnym zachowaniu założenia o strukturalnym warunkowaniu działań jednostek. Założenie o podmiotowości wprowadza zatem obraz struktury społecznej jako elastycznej i podatnej na zmiany.

Tradycyjna w teorii socjologicznej opozycja między sprawstwem (*agency*) a strukturą społeczną (*structure*) zaczęła być podważana w latach osiemdziesiątych XX wieku. Do najważniejszych „integratorów” zaliczyć należy Anthony’ego Giddensa, Margaret Archer, Jürgena Habermasa oraz Pierre’a Bourdieu (zob. Ryan 2005). Autorzy ci w swoich pracach podjęli próbę zniesienia dominacji jednego z elementów opozycji *agency* / *structure* i połączenia ich w sposób najbardziej korzystny dla analizy społeczeństwa. Kategoria działania społecznego, mimo iż definiowana przez każdego autora w odmienny sposób, staje się ważnym spoiwem, pozwalającym na przekroczenie kłopotliwej dychotomii.

Celem tego artykułu nie będzie jednak analiza różnic i podobieństw w powyższych koncepcjach, lecz zaprezentowanie jednej z nich, zaproponowanej przez Archer. Zostanie w nim także pokazane jak za pomocą podstawowych pojęć zaczerpniętych z koncepcji Lockwooda i Bhaskara autorka stara się pogodzić opozycję *agency* / *structure* w obrębie analizy zmiany kulturowej.

Realizm ontologiczny w socjologii krytycznych realistów

Głównym problemem w debacie *agency* / *structure* jest zdefiniowanie pojęcia struktury społecznej. Definicja ta jest o tyle istotna, że pociąga za sobą określony sposób badania struktury społecznej oraz wyjaśniania jej relacji względem jednostek i grup społecznych. Douglas Porpora wyróżnia cztery rodzaje rozumienia i definiowania struktury społecznej (Porpora 1998):

- Struktura społeczna jako agregat działań jednostkowych.
- Struktura społeczna jako ogólne regularności dotyczące faktów społecznych.
- Struktura społeczna jako reguły i zasoby.
- Struktura społeczna jako system relacji społecznych w obrębie pozycji społecznych.

Ten ostatni sposób definiowania struktury społecznej ujmuje ją jako zbiór relacji społecznych w obrębie pozycji społecznych. Jest to rozumienie proponowane przez krytycznych realistów, które w swojej koncepcji przejmuje Archer. Najważ-

¹ Konflacja (ang. *conflation* – połączenie) to pojęcie odnoszące się do błędnego łączenia dwóch lub więcej jednostek, pojęć czy miejsc, które posiadają kilka wspólnych cech, nie będąc jednak tożsamymi. Konflacja powoduje zacieranie różnic między nimi i traktowanie ich jakby były jednym, co prowadzi do ich błędnego rozumienia. Konflacja uniemożliwia także dokonanie poprawnej analizy relacji między połączonymi elementami.

niejszym elementem rzeczywistości społecznej są tu pozycje społeczne i przypisane im role społeczne, w obrębie których funkcjonują jednostki. Uwikłanie jednostek w relacje wyznaczone przez pozycje społeczne jest tu główną osią opisu socjologicznego. Struktura społeczna nie jest zwykłym agregatem zsumowanych działań jednostek, lecz stanowi podstawę warunkującą te działania, podatną jednakże na zwrotne wpływy działających aktorów społecznych. Działania odbywają się na poziomie mikrostruktur, rodziny, małych grup, mając jednocześnie swoje zakorzenienie w społecznych całościach, takich jak klasa, rasa czy płeć (*gender*). Taki sposób definiowania struktury proponują także niektórzy teoretycy sieci oraz tradycja marksowska.

Krytyczni realiści opisują świat społeczny jako zbiór podmiotów, elementów, „części społecznych”, które posiadają określone właściwości, tj. tendencje, siły, zdolności (zob. Elder-Vass 2010). Właściwości te mają charakter realny, to znaczy, że nie są im one przypisane wyłącznie heurystycznie, lecz posiadają moc sprawczą (przyczynową). Każdy element rzeczywistości społecznej (krytyczni realiści mają tu na myśli jedynie podmioty ludzkie i ich wytwory), posiadając wewnętrzną strukturę, działa, wywierając wpływ na ogólny kształt całości rzeczywistości społecznej. Struktura jest zatem przekształcana i reprodukowana poprzez działania podmiotów w ich obrębie. Warunkowanie działania przez struktury nie ma zatem charakteru determinującego, a opis socjologiczny dotyczy raczej tendencji niż niezachwianych praw.

Zdaniem realistów krytycznych celem socjologii musi być zatem wyjaśnianie właściwości i cech sprawczych w terminach wewnętrznej struktury grup społecznych, czyli pokazanie, jak owe cechy powodują ich zdolność do przekształcania struktur społecznych, w których funkcjonują.

Archer, będąc zwolenniczką realizmu krytycznego, przejmuje większość założeń ontologicznych od jego głównego przedstawiciela – Bhaskara. Bhaskar jako filozof nauki interesuje się przede wszystkim naukami przyrodniczymi, jednak część swojej pracy poświęcił także naukom społecznym. Rdzeniem jego filozofii jest założenie o realistycznym i stratyfikacyjnym charakterze rzeczywistości, także społecznej. Ta jednak różni się od przyrodniczej kilkoma cechami, co świadczy o jej swoistości i odrębności (Bhaskar 1989: 15). Świat, także społeczny, istnieje realnie i do pewnego stopnia działa niezależnie od wiedzy i przekonań podmiotów na jego temat. Tak też „działają” struktury społeczne będące jednak wytworem ludzkich działań. Świat społeczny to zdaniem Bhaskara relacje między działającymi podmiotowo aktorami społecznymi a strukturami, które stanowią kontekst dla tych działań.

Tak zakreślona relacja między *agency* i *structure* prowadzi Bhaskara do odrzucenia zarówno pozytywizmu, jak i interpretatywizmu jako dominujących sposobów wyjaśniania i opisywania zjawisk społecznych. Według niego nie są one wystarczające ze względu na specyfikę struktur społecznych, które posiadają kilka zasadniczych cech (Bhaskar 1998: 228–230):

- Struktury społeczne są zależne od intencjonalnych działań aktorów społecznych (*activity-dependence*), ale nie można ich w pełni do nich zredukować (antyredukcjonizm).

- Struktury społeczne są zależne także od ich konceptualizacji dokonywanej przez aktorów, którzy nigdy nie posiadają jednak pełnej wiedzy na ich temat.
- Struktury społeczne formowane są przez działania aktorów społecznych, jednocześnie posiadając zdolność do kształtowania ich dyspozycji i sposobów myślenia.

Dla Bhaskara ani jednostki, ani grupy społeczne nie są wystarczające do wyjaśnienia całości rzeczywistości społecznej. Autonomiczność (*autonomism*) i nieprzechodniość (*intransitivity*) (Archer 1998: 189) struktur społecznych są tymi elementami, które utrwalają relacje społeczne i trwają mimo przechodniości (*transitivity*) aktorów społecznych.

Drugim ważnym elementem programu eksplanacyjnego jest względna transfaktualność (*transfactuality*) (Archer 1998: 195) „mechanizmów” (tendencji) społecznych. Polega ona na tym, że elementy systemu społecznego działają względnie stale i niezmiennie, co wynika z ich relatywnie trwałych własności i mocy sprawczych, mimo że podmioty poddane ich wpływowi działają w zróżnicowany sposób (nie w pełni zrutyinizowany). Bhaskar odrzuca nie tylko założenie o determinizmie, ale także mającą długą tradycję w teorii społecznej skłonność do traktowania rzeczywistości społecznej jako stabilnej i uporządkowanej. Względna transfaktualność pozwala uniknąć przedbadawczych założeń o porządku społecznym czy różnego rodzaju esencjalistycznych przekonań o mechanizmach tworzenia porządku społecznego czy homologicznej zależności między częściami a całością systemu społecznego, jak w przypadku prostego organicyzmu czy cybernetyki. Program metodologiczny zakłada zatem traktowanie porządku społecznego jako cechę przygodną, właściwości struktur społecznych oraz tendencje ich działania powinny być przedmiotem badań ograniczonych do określonego czasu i miejsca.

Stratyfikacyjna ontologia prowadzi do podstawowego założenia o historyczności zjawisk społecznych. Horyzontalny sposób wyjaśniania, w którym łączy się ze sobą występowanie dwóch obserwowalnych empirycznie zdarzeń, zostaje tu zastąpiony przez wertykalny sposób wyjaśniania, w którym zakłada się warunkowanie jednego zdarzenia przez drugie. Relacja warunkowania jest konieczna w wyjaśnianiu realizacji zdarzenia warunkowanego przez zdarzenie warunkujące, ale także w wyjaśnianiu braku jego realizacji. Wobec powyższego wertykalna przyczynowość z konieczności prowadzić musi do uznania temporalności zdarzeń w życiu społecznym (Archer 1998).

Bhaskar podkreśla konieczność oddzielenia na poziomie analitycznym działania ludzkiego od struktur społecznych. Jest to założenie, które w swojej koncepcji przejmie także Archer. Bhaskar zakłada, że ludzie i wytworzone przez nich struktury społeczne posiadają odrębne cechy i właściwości. Działanie ludzkie ufundowane na racjach, intencjach oraz planach, jest podstawą tworzenia struktur społecznych. Właściwości aktorów działających różnią się jednak od cech struktur, będących zwrotnie kontekstem działania społecznego. W tym kontekście nasuwają się następujące pytania: od czyich działań w szczególności zależy kształt struktury społecznej oraz do jakiego stopnia działanie aktorów społecznych jest w stanie przekształcić istniejące struktury?

Jeśli przyjmiemy, że kształt struktur społecznych zależy od przeszłych aktywności aktorów społecznych, to emergencja właściwości strukturalnych nie może być przypisana do aktorów obecnie działających. Aktywność tych ostatnich prowadzi do reprodukcji lub transformacji struktur, a nie do ich tworzenia *de novo*. Aktorzy społeczni ograniczeni są zatem w swoich działaniach właściwościami zastanych struktur. Odpowiedź na drugie pytanie jest zatem wypadkową relacji między mocą przyczynową struktur a stopniem podmiotowej wolności, którą aktorzy w swoich działaniach mogą refleksyjnie wykorzystać.

Poziom systemowy a poziom społeczny według Davida Lockwooda. Źródła koncepcji morfogenetycznej zmiany kulturowej i dualizmu analitycznego

Dla zrozumienia problemu *agency / structure* oprócz rozstrzygnięć ontologicznych konieczne jest pokazanie mechanizmu zmiany społecznej i roli podmiotu w aktywnym przekształcaniu rzeczywistości społecznej. Archer, przedstawiając własną koncepcję zmiany społecznej, wykorzystuje istotne rozstrzygnięcia poczynione przez Lockwooda w artykule *Social Integration and System Integration* (Lockwood 1991).

Jednym z najważniejszych elementów koncepcji brytyjskiej socjolog jest przejęta od Lockwooda dystynkcja teoretyczna między integracją społeczną (*social integration*) a integracją systemową (*system integration*). Jest ona najważniejsza, ponieważ rewiduje dwa zasadnicze sposoby myślenia o zmianie społecznej prezentowane przez funkcjonalistów i marksistów.

Podział rzeczywistości społecznej na dwa poziomy – systemowy (struktury) i społeczny (poziom interakcji społecznych) – jest zabiegiem głównie metodologicznym. Jego celem było analityczne oddzielenie analizy interakcji społecznych w obrębie szeroko pojętych grup społecznych od analizy skutków tych działań w postaci struktur. Te ostatnie tworzą „części” społeczne, które stanowią elementy powstałe z interakcji aktorów na niższym poziomie rzeczywistości społecznej.

Celem Lockwooda było pogodzenie funkcjonalizmu z teorią konfliktu w kwestii wyjaśniania zmiany społecznej. Trwający w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych spór dotyczył tego, co należy uznać za najważniejszy element przesądający o możliwości zmiany społecznej. Lockwood referuje trzy podejścia, które w zależności od rozstrzygnięć ontologicznych postulują analizę zmiany społecznej na poziomie społecznym bądź systemowym.

Dla normatywnych funkcjonalistów jedynym realnym aktorem życia społecznego są jednostki wchodzące ze sobą w interakcje społeczne, z których tworzy się ład fundujący normatywną podstawę dla kolejnych interakcji (Lockwood 1991: 36–37). Ów porządek (instytucjonalne wzorce) jest jedynym ponadjednostkowym wymiarem życia społecznego, który daje się sprowadzić do działań jednostek. To silne założenie sprawia, że dla normatywnych funkcjonalistów całość rzeczywistości społecznej mieści się w działaniach jednostek na poziomie społecznym. To z kolei prowadzi do założenia, że jedynym źródłem społecznego nieporządku jest konflikt ról, wynikający z niedopasowania wzorców instytucjonalnych w obrębie grupy społecznej.

Robert K. Merton, który rozwijał własną wersję funkcjonalizmu, prezentował odmienny sposób wyjaśniania zmiany społecznej. Jego antyredukcjonizm zakładał względną niezależność poziomów społecznego i systemowego, ten drugi decydował o formie przekształceń społecznych. Współzależność „części” społecznych decyduje o funkcjonalnym układzie rzeczywistości społecznej, przy czym nie zakłada się tu z góry stabilności bądź niestabilności systemu społecznego. Stabilność jest zależna od poparcia dla instytucji społecznych na poziomie społecznym, dlatego nie można w tym przypadku mówić o bezwzględnej niezależności dwóch poziomów rzeczywistości społecznej. O względności stabilności systemu świadczy to, iż poparcie dla systemu jest zawsze określone tylko w pewnym stopniu i zawsze przez pewne grupy społeczne. Mertonowski funkcjonalizm zakłada zatem większą rolę podmiotów społecznych w przekształcaniu rzeczywistości społecznej niż wersja normatywna. W tej ostatniej integracja systemu społecznego następuje w drodze integracji działań społecznych poprzez wspólny system aksjologiczny i normatywny oraz regulatywne wzorce instytucjonalne. Analiza porządku społecznego (*equilibrium analysis*) musi zatem poprzedzać analizę zmiany społecznej.

Zwolennicy teorii konfliktu jako najważniejszy czynnik decydujący o zmianie społecznej uznają konflikt wynikający z dystrybucji władzy. Ralf Dahrendorf i John Rex, zgadzając się z Mertonem w kwestii zawsze ograniczonego poparcia dla istniejącego porządku społecznego, zaznaczają, że decyduje o nim gra między normami a władzą. Ich zdaniem zachowaniem nie kierują tylko normy, ale także interesy grup społecznych, dlatego władza musi być istotną zmienną uwzględnianą w badaniu zmiany społecznej. Zmiana porządku społecznego jest tu rezultatem zmieniającego się bilansu relacji władzy między grupami konfliktu (Lockwood 1991: 37–41).

Dla Lockwooda podstawowym ograniczeniem teorii konfliktu jest niedostrzeganie sytuacji, w której konflikt społeczny nie prowadzi do zmiany społecznej. Jego zdaniem, skoro konflikt jest wpisany w społeczeństwo i proces przemian, to istotne zdaje się postawienie pytania, dlaczego niektóre konflikty prowadzą do zmiany społecznej, a inne nie? Zdaniem Lockwooda na sytuację możliwości zajścia zmiany społecznej wpływa nie tylko opór i chęć zmiany, ale także potrzeba utrzymania *status quo* (Lockwood: 1991: 40). To sprawia, że wzorce instytucjonalne, które wspierają interesy określonych grup społecznych, są wzmocnione, co może prowadzić do reprodukcji określonego porządku społecznego poprzez neutralizowanie pojawiających się tendencji do zmiany.

Zdaniem Lockwooda teoria porządku społecznego opartego na przymusie (*coersion*) nie musi wykluczać konfliktowej teorii nieporządku społecznego (Lockwood 1991: 42–43). Jego zdaniem pochodzenie, intensywność oraz kierunek konfliktu zależy od relacji między systemem norm a strukturą władzy, a także od aspiracji i dążeń poszczególnych grup społecznych. Badając zatem zmianę społeczną należy uwzględnić „działanie” struktury norm oraz relacje konfliktu, wynikające z odmiennych interesów.

Różnica między wymiarem społecznym a systemowym u Lockwooda i Archer jest nie tylko różnicą skali (mikro / makro), ale przede wszystkim rozróżnieniem ze względu na kategorię czasu, która ma istotne znaczenie w wyjaśnianiu mechanizmu

zmiany społecznej. To właśnie czas jest tym elementem, który każe widzieć rzeczywistość społeczną jako zmieniającą się sekwencyjnie. Argument ten wykorzysta później Archer jako podstawę własnej krytyki teorii strukturacji Giddensa (zob. Archer 1982).

Powyższe rozważania prowadzą Lockwooda do założenia o względnej niezależności poziomu społecznego od systemowego, którego konsekwencją jest postulat odrębnej analizy obu tych wymiarów. Sednem jego artykułu jest odrzucenie założenia o homologiczności zmiany (integracja / dezintegracja) na obu poziomach. Lockwood pokazuje, że integracja społeczna nie musi z konieczności przekładać się na integrację systemową. Podobnie dezintegracja społeczna nie musi skutkować dezintegracją systemu. Jego zdaniem marksiści pokazali, że zmiana społeczna zależy nie tylko od tego, co dzieje się na poziomie społecznym, ale także od tego, co dzieje się na poziomie systemowym. Sytuacja niskiej integracji społecznej i wysokiej integracji systemowej jest równie możliwa jak sytuacja odwrotna – wysokiej integracji społecznej przy niskiej integracji systemu. Taka sytuacja nie była do przyjęcia na gruncie normatywnego funkcjonalizmu, gdzie komponenty systemu są wytworem działaniem grup społecznych. Sprzeczności nie mogą zatem wystąpić między komponentami, konflikt zaś możliwy jest tylko na poziomie społecznym. W tym podejściu (dez)integracja społeczna pociąga za sobą (dez)integrację systemu, inna możliwość nie istnieje. Dla Lockwooda ważne jest, aby w analizie systemu społecznego określić te jego elementy, które sprzyjają powstawaniu napięć i sprzeczności w systemie, oraz te, które to utrudniają (Lockwood 1991: 47).

Archer proponuje rozwinięcie dystynkcji Lockwooda na polu rozważań ontologicznych. Przypomina ona, że dystynkcja integracji systemowej i integracji społecznej jest pokłosiem sporu indywidualizmu z kolektywizmem. Struktury społeczne mogą być zatem rozumiane na dwa zasadnicze sposoby – jako ponadjednostkowy wytwór działań społecznych lub jako zbiorowość (czasami grupa) społeczna wraz z jej zagregowanymi cechami. W pierwszym przypadku za pomocą założenia kolektywizmu ontologicznego postuluje się istnienie ponadjednostkowych właściwości społecznych, których nie da się w pełni zredukować do działań społecznych. W drugim zakłada się natomiast, że społeczeństwo składa się jedynie z jednostek i ich działań, dlatego pomijając aspekt fizyczny, wszystkie struktury można zredukować w całości lub w dużej części do działań ludzi. Takie założenie przyjmuje się na gruncie empiryzmu, gdzie stwierdza się, że każde odniesienie do struktur jest zawsze odniesieniem do ludzi. Struktury nie mogą być zatem autonomiczne, nie przyznaje się im istnienia przed działaniem ludzi, a także nie posiadają one cechy przyczynowej efektywności (Archer 1996: 689–691).

Mimo braku jednoznacznego rozstrzygnięcia problemu ontologicznego, Lockwood nie przyjmuje założeń empirycznego indywidualizmu i opowiada się za perspektywą kolektywistyczną. Zwolennicy tego podejścia przeciwstawiają się rozumieniu struktur społecznych jako zbioru relacji interpersonalnych, gdzie struktura to po prostu grupa społeczna, w której zawiera się całość tego, co społeczne. Zarówno Lockwood, jak i Archer nie akceptują takiej strategii wyjaśniania, która zakładałby, że reguły struktur społecznych są jedynie opisem tego, co robią jednostki w grupie.

Nie sterują one zatem działaniem ludzi, nie mają wobec nich żadnej regulatywnej bądź konstytutywnej roli. Dla Archer struktury społeczne są autonomiczne wobec jednostek, zewnętrzne wobec nich, co nie oznacza, że nie są zależne od działań jednostek. Zasada zależności struktur od działań jednostek (*activity-dependence*) (Archer 1995: rozdział 3) nie jest zdaniem brytyjskiej socjolog wystarczającym argumentem przemawiającym za redukcjonistycznym modelem wyjaśniania. Struktury „uniezależniają się” w czasie od działań, które je fundują. To założenie jest fundamentalne dla całego projektu teoretycznego Archer.

Drugi zarzut Archer wobec podejść indywidualistycznych dotyczy ich podejścia do zmiany społecznej. Zakłada się tam, że każda struktura może zostać zmieniona w czasie terazniejszym, jeśli jednostki tego chcą i posiadają odpowiednią wiedzę / informację. Zdaniem Archer struktury posiadają własności, które określają warunki dla działań jednostek i wyznaczają w ten sposób ograniczone spektrum możliwości ich przekształcenia. Wyznaczają one także określone możliwości dostępu do informacji, które zawsze są nierównomiernie rozłożone w grupie. W ten sposób nie każdy i nie w każdym czasie posiada jednakowy dostęp do wiedzy i ewentualnej możliwości działania przekształcającego strukturę.

Z powyższym argumentem koresponduje kolejne ważne w koncepcji Archer założenie dotyczące przyczynowej efektywności struktur społecznych (*cultural and social conditioning*) (Archer 1995: 169, 193, 309–323). Mówi ono, że struktury mają zdolność do umożliwienia lub ograniczenia działań jednostek. Nawet przy założeniu, że w czasie terazniejszym podmiot ma zawsze możliwość podjęcia określonego działania potencjalnie zmieniającego stan struktur, to wcześniejszy ich stan nie jest bez znaczenia dla możliwości przyszłej zmiany. Pojawiające się w wyniku działań podmiotów struktury posiadają emergentne właściwości, tworzące społeczny kontekst działań, od którego jednostki abstrahować nie mogą, co sprawia, że muszą one uwzględnić owe właściwości projektując własne strategie działań.

Niezgoda na poziomie metodologicznym dotyczy tu strategii wyjaśniania. Emergentyzm eksplanacyjny przeciwstawia się tu redukcjonizmowi indywidualistycznemu. W przeciwieństwie do pierwszego, w drugim nie ma miejsca na uwzględnienie ponadjednostkowych właściwości rzeczywistości społecznej, które otrzymałyby status wyjaśniający na równi z działającymi jednostkami.

Ważnym zagadnieniem, jakie stawia Lockwood, jest pytanie o ontologiczne komponenty systemu społecznego, które sprawiają, że posiada on określone własności. Nie przeprowadza on jednak analizy tego problemu i dlatego jego twierdzenia ontologiczne pozostają założeniami teoretycznymi. Lockwood najpierw stwierdza, że podział na poziom społeczny i poziom systemowy jest sztuczny, jedynie heurystyczny. Dalsze rozważania skłaniają go jednak do założenia, że ze względu na czas oba poziomy muszą w jakiś sposób różnić się także ontologicznie. Jednak jego zdaniem pytanie o komponenty nie może znaleźć odpowiedzi na poziomie obserwowalnych zjawisk i zdarzeń społecznych.

Lockwood, odrzuciwszy deterministyczne postrzeganie struktur społecznych, próbuje znaleźć podstawę swojego założenia o kolektywistycznym charakterze struktur społecznych. Jego zdaniem kategoria wzorców instytucjonalnych propono-

wana przez funkcjonalistów jest niewystarczająca. Dla Lockwooda staje się oczywiste, że nie można udowodnić ontologicznego istnienia nieobserwowalnych własności społecznych na gruncie empirycznej epistemologii opartej na doświadczeniu zmysłowym. Powyższa konstatacja pozostawia otwartym pytanie o przebudowę socjologicznej epistemologii w taki sposób, aby stało się możliwe udowodnienie odrębności poziomu systemowego od społecznego.

Powyższe rozstrzygnięcia ontologiczne i metodologiczne stanowią podstawę dla koncepcji zmiany kulturowej proponowanej przez Archer. Przypisanie kulturze realistycznego statusu ontologicznego na równi ze strukturą społeczną, a także autonomiczności względem poziomu społecznej integracji, stanowi bezpośrednią konsekwencję przyjęcia opisanych wyżej założeń ontologicznych. Z kolei opis zmiany kulturowej jako procesu wynikającego z relacji między elementami systemowymi a interakcjami społecznymi jest twórczym rozwinięciem intuicji teoretycznych zaproponowanych przez Lockwooda.

Kultura i zmiana kulturowa w koncepcji Archer

Przedstawiając zagadnienia dotyczące dynamiki kulturowej w koncepcji Archer konieczne jest odwołanie się do jej najważniejszego dzieła podejmującego tę kwestię – *Culture and Agency. The Place of Culture in Social Theory* (Archer 1996 [1988]). Jest to w dużej części praca polemiczna, lecz autorka stawia sobie w niej także cel przedstawienia własnej koncepcji kultury i zestawienia jej z koncepcją podmiotowości.

Konflicjonizm a przewyciężenie opozycji *agency / structure*

Dla Archer punktem wyjścia w myśleniu o kulturze jest konieczność oddzielenia w teorii społecznej materialnych aspektów życia społecznego od aspektów ideacyjnych, a co za tym idzie akcentowanie autonomiczności struktury społecznej i kultury (Archer 1995: rozdział 7). System kulturowy otrzymuje tu status autonomicznego wobec systemu społecznego i jest to pierwszy dualizm analityczny w koncepcji brytyjskiej socjolog. Drugim jest dualizm między kulturą lub strukturą a podmiotowością (*culture / agency, structure / agency*). Oba te dualizmy autorka traktuje analitycznie, nie przypisując im charakteru filozoficznego. Oznacza to, że choć oba człony dychotomii w rzeczywistości są ze sobą powiązane wzajemną relacją wpływania, to na poziomie eksplanacyjnym należy traktować je jak odrębne, tzn. analizować oddzielnie, zanim przystąpi się do wyjaśniania wzajemnych relacji.

W analizie kultury Archer używa także dokonanego przez Lockwooda oddzielenia stopnia systemowej integracji od stopnia społecznej integracji. Archer utrzymuje podział na wymiar mikrospołecznego i powiązanego kontekstualnie działania aktorów społecznych oraz wymiar makrospołecznego i transsytuacyjnego działania elementów systemu kulturowego (Archer 1996 [1988]: 288–316).

Założeniem wyjściowym rozważań o kulturze jest odrzucenie przeintegrowanej koncepcji kultury w teorii socjologicznej. Wskazując na jej wady, autorka nazywa takie spojrzenie mitem o integracji kulturowej (Archer 1996 [1988]: rozdział 1).

Źródeł tego mitu Archer doszukuje się w antropologii. Jej zdaniem, wpłynął on negatywnie na rozwój całej teorii społecznej.

Na poziomie deskryptywnym mit ten można scharakteryzować jako opis systemu kulturowego, składającego się z elementów tworzących spójną całość. Zakłada się więc pełną integrację wszystkich elementów systemu. Na poziomie eksplanacyjnym każdy z nich, będąc powiązany z pozostałymi elementami, traktuje się jako współzależny z nimi. W ten sposób wyjaśnienie każdego elementu systemu kulturowego jest uzależnione od odwołania się do pozostałych jego elementów. Pełna integracja zakłada tu pełną wzajemną determinację elementów systemu. Archer, zakładając do pewnego stopnia przygodność integracji, nazywa powyższe podejście mitem.

Jako przykłady przeintegrowanych koncepcji kultury autorka wskazuje myśl teoretyczną Talcotta Parsonsa wraz z jego zintegrowanym systemem normatywnym (zob. Parsons 2009) oraz do pewnego stopnia marksizm z jego koncepcją kultury dominującej, choć niepozbawionej istniejących sprzeczności. Zasadniczym trzonem takiego myślenia jest uznanie przez tych teoretyków istnienia kulturowych wzorów, które powodują zuniformizowanie działania społecznego. Innymi słowy, spójność systemowa przekładać się ma na spójność na poziomie społecznym.

Za źródło tego mitu Archer uznaje funkcjonalizm i jego skupienie się na pojęciu equilibrium. Założona równowaga kulturowa miała spajać działania wspólnot wokół wypracowanej tradycji rozumianej jako zestaw nienaruszalnych wzorów kulturowych. Przykładem miała być jednolita kultura Azande, opisywana przez Edwarda Evansa-Pritcharda (zob. Evans-Pritchard 2008). Współzależność i harmonia systemu kulturowego pozwalała na adaptowanie się jednostek w celu utrzymania spójności grupowej. Rozważany pluralizm form kulturowych nie przeszkodził w uznaniu prymatu spójności kulturowej. Zdaniem Archer w początkowym okresie rozwoju myśli funkcjonalistycznej wszelkie odstępstwa od tradycji i równowagi uważane były za dysfunkcjonalność, która wynikała z braku zrozumienia obowiązujących reguł. Odstępstwa te, uznawane ogólnie za zjawiska negatywne, uważane były za marginalne i niebędące w stanie wpłynąć na zmianę kulturową. Wzrastający pluralizm form kulturowych został uznany za opis wewnętrznej dynamiki systemu kulturowego. To one, a nie poziom interakcji społeczno-kulturowej, były uznawane za przyczynę zmiany kulturowej.

Ważnym punktem powracającym w różnych momentach koncepcji Archer jest założenie o braku orkiestracji działań społecznych przez system kulturowy. Tak rozumiane tradycja i reguły kulturowe są wynikiem do pewnego stopnia przygodnych i niezdeteminowanych interakcji społecznych. Aktualizują się one w działaniu społecznym, które, będąc częściowo niespójnym, nielogicznym, emocjonalnym itp., nie odpowiada nakładanym na nie wzorom kulturowym w sposób homologiczny. Tak może ono wpływać na ich zmianę. Archer wskazuje przy tym, że kultura ma charakter dynamiczny. Autorka zakłada wzajemną relację między systemem kulturowym a poziomem interakcji społeczno-kulturowej. Na tym ostatnim poziomie tradycyjne wzory systemu kulturowego mogą ulegać modyfikacji, tzn. przekształceniu morfogenetycznemu, które w konsekwencji prowadzi do częściowej dezintegracji systemu i jego zmiany.

Odrzucenie mitu kulturowej integracji pozwala na badanie dynamiki kulturowej w realiach istniejącego zróżnicowania i pluralizmu form kulturowych. Umożliwia także uwzględnienie podmiotowego działania aktorów społecznych w praktyce przekształcania kultury.

Podsumowując, Archer opiera swoją krytykę mitu integracji kulturowej na odrzuceniu jego czterech podstawowych założeń (Archer 1996 [1988]: 19):

- odmowa uznania ważności niespójności wewnątrz systemu kulturowego,
- niewracanie uwagi na obecność lub brak alternatyw na poziomie systemowym,
- niechęć do przyznania jakiegokolwiek zróżnicowania kulturowego w populacji,
- odrzucenie jakichkolwiek warunków zdolnych do negatywnego wpływu na interakcje socjokulturowe.

Proponowana przez Archer koncepcja kultury i dynamiki kulturowej poprzedzona jest zaprezentowaniem jednego z jej najważniejszych postulatów teoretycznych – dekonflaconizmu. Postulat ten opiera się na odrzuceniu konflacji w praktyce teorii społecznej. Autorka, przedstawiając rodzaje konflacji, odnosi je bezpośrednio do problemu zmiany kulturowej.

Kulturowa konflacja odgórna (downwards conflation)

Konflacja odgórna zakłada determinację poziomu społeczno-kulturowego przez system kulturowy oraz homologiczną relację między nimi. Archer prezentuje dwie wersje kulturowej konflacji odgórnej – funkcjonalistyczną i strukturalistyczną.

Na gruncie podejścia funkcjonalistycznego Parsonsa system kulturowy nie jest jednością, lecz pozostaje podzielony na elementy, które wzajemnie na siebie oddziałują relacjami adaptacyjnej zależności (Archer 1996 [1988]: 31–38). Elementy niższego rzędu pozostają w funkcjonalnej zależności od elementów wyższego rzędu. Dzięki temu system uzyskuje spójność i nie występują w nim sprzeczności. System kulturowy ma tu charakter determinujący. Jego relacje z poziomem interakcji społeczno-kulturowej nie mają charakteru wzajemności, a zatem cały porządek normatywny jest dla jednostki konstytutywny, nie zaś regulatywny. Aktorzy społeczni, będąc wytworami kultury, są jej odbiciem, a będąc nośnikami ról społecznych (*role bearers*), pozbawieni są indywidualnej autonomii oraz zdolności do kreowania alternatywnych zestawów znaczeń i norm.

Wersję strukturalistyczną brytyjska socjolog omawia na przykładzie strukturalizmu lingwistycznego (Archer 1996 [1988]: 38–45). Na jego gruncie zakłada się lingwistyczną ontologię, w której język zrównany jest z kulturą rozumianą jako zbiór kodów językowych. Zbiór ten jest reprodukowany przez świadome i częściowo nieświadome dekodowanie kodów językowych. Jednostki i grupy społeczne są więc produktem odgórnego językowego strukturyzowania. Ta wersja konflacji odgórnej zakłada reprodukcję kultury na poziomie świadomości, co, w przeciwieństwie do funkcjonalizmu, na gruncie którego zakłada się reprodukcję kultury poprzez świadome działania praktyczne podmiotów, sytuuje ją w kantowskiej tradycji rozumienia kultury.

Różne wersje strukturalistycznego marksizmu także zakładają konflację odgórną, przyjmując, że dominująca kultura narzuca wzory i reguły klasie podporządkowanej.

Nie zakłada się tu jednak pełnej determinacji kulturowej. Zdominowane grupy mogą się organizować i zmienić obowiązujący system na poziomie integracji społecznej.

Kulturowa konflacja oddolna (upwards conflation)

Przykładem koncepcji wyjaśniającej dynamikę kulturową przy założeniu oddolnej konflacji jest marksizm i jego koncepcja kultury dominującej. System kulturowy tworzony jest oddolnie i jest efektem konfliktu na poziomie interakcji socjokulturowej. Jest to koncepcja, która z aktorów społecznych czyni twórców systemu kulturowego. Archer nie zgadza się jednak z założeniem o dominacji zwycięskiej ideologii (Archer 1996 [1988]: 48–53). Brytyjska socjolog kwestionuje założenie o jedności i spójności dominującej kultury, wątpi także w istnienie kultury całkowicie podporządkowanej. Jej krytyka opiera się na twierdzeniu, że władza nie jest jedynym czynnikiem tworzącym i utrwalającym system kulturowy.

Archer odrzuca w ten sposób instrumentalistyczną wersję kulturowej konflacji oddolnej, gdzie tworzenie dominującej kultury na poziomie interakcji socjokulturowej wyjaśnia się celem ochrony własnych interesów i władzy przez klasę dominującą. Przy takim założeniu system kulturowy jest instrumentem działania w walce politycznej o dominację społeczną.

Dla brytyjskiej socjolog także wersja technokratyczna konflacji oddolnej nie jest do zaakceptowania (Archer 1996 [1988]: 62–71). Opisuje się w niej technologię jako czynnik wprowadzający racjonalność do systemu oraz tworzący świadomość technokratyczną, odbierającą autonomię jednostce. System kulturowy orkiestruje zatem do pewnego stopnia relacje między aktorami społecznymi, będąc jednocześnie używanym przez nich dla obrony własnych interesów (Archer 1996 [1988]: 56–61). Opisując charakter relacji grupowych jako konfliktowy, zwolennicy tego podejścia zakładają w pewnym zakresie wzajemność relacji wpływania między systemem kulturowym a poziomem interakcji socjokulturowej. Odrzucają jednak uznanie logicznych i niezależnych od świadomości poznającego właściwości systemu kulturowego, przypisując mu cechy spójności i dominacji.

Kulturowa konflacja centralna (central conflation)

Głównym założeniem konflacji centralnej jest wzajemna współzależność systemu kulturowego oraz działań na poziomie integracji socjokulturowej (Archer 1996 [1988]: 72–85). Jako przedstawiciela takiego podejścia Margaret Archer wskazuje Giddensa i jego teorię strukturacji. Zakłada w niej on, że aktorzy społeczni są aktywnymi uczestnikami dynamiki kulturowej. Założenie o wzajemnym konstytuowaniu systemu kulturowego i interakcji socjokulturowej opiera się na przyznaniu systemowi statusu środka działającego. Reguły kulturowe wyznaczają praktykę, praktyka jednocześnie odtwarza lub transformuje reguły. Dualność procesu strukturacyjnego prowadzi zatem do przyjęcia definicji kultury jako procesu porządkującego (*culture-as-an-ordering-process*) (Archer 1996 [1988]: 86–96), opartego na modalnych właściwościach struktury, nie zaś strukturalnych zasadach jej powstawania i transformacji.

Własności systemu kulturowego – sprzeczność a komplementarność

Archer definiuje system kulturowy jako „korpus istniejących inteligibiliów – czyli wszystkiego co może być pojęte, odszyfrowane, zrozumiane lub być czyjąś wiedzą” (Archer 1996 [1988]: 105). Jest to rozumienie zbliżone do Trzeciego Świata Wiedzy w koncepcji Karla Poppera.

Systemem kulturowym rządzą zasady logiki, gdyż wszystko, co do niego należy, ma charakter ideacyjny, czyli taki, który można przełożyć na logicznie rozstrzygalne zdania. Wszystkie elementy systemu kulturowego powiązane są relacjami logiki i oddziałują na aktorów społecznych, działających na poziomie socjokulturowym. Z kolei na tym poziomie relacje między jednostkami mają charakter przyczynowy, dzięki czemu możliwe są tworzenie i transformacja morfogenetyczna systemu kulturowego. Archer ową dynamikę obrazuje za pomocą cyklu morfogenetycznego mającego charakter okresowy (Archer 1995: 193).

Schemat 1. Cykl morfogenetyczny dynamiki kulturowej

Uwarunkowanie kulturowe

T¹

Interakcja socjokulturowa

T²

T³

Przepracowanie kulturowe (elaboracja)

T⁴

Przechodząc do bardziej szczegółowej charakterystyki dynamiki kulturowej w koncepcji brytyjskiej socjolog, rozpocznę od przedstawienia najważniejszych właściwości systemu kulturowego, które Archer przedstawia w następujących punktach (Archer 1996 [1988]: 106):

Istnieją logiczne związki między komponentami (elementami) systemu kulturowego.

Istnieją przyczynowe oddziaływania wywierane przez system kulturowy na poziom interakcji socjokulturowych.

Istnieją związki przyczynowe pomiędzy grupami i jednostkami na poziomie interakcji socjokulturowych.

Istnieje elaboracja (przepracowanie) systemu kulturowego dzięki modyfikowaniu przez poziom interakcji socjokulturowych bieżących związków logicznych i wprowadzaniu nowych.

System kulturowy istnieje obiektywnie, a w jego obręb wchodzi autonomiczne relacje między jego elementami (teoriami, wartościami, argumentami, wierzeniami sformułowanymi w zdania). System kulturowy jest także systemem emergentnym,

produktem historycznej interakcji na poziomie socjokulturowym, nie ma zatem charakteru stałego, niezmiennego.

Relatywiści językowi, zdaniem Archer, łączą w nieuprawniony sposób system kulturowy i poziom interakcji socjokulturowej. Jej zdaniem trzeba spojrzeć „z zewnątrz” na system i szukać jego sprzeczności w danej grupie, wchodzącej z nim w relacje. Na poziomie systemu kulturowego badamy istniejące obiektywnie znaczenia, które są efektem interakcji na poziomie socjokulturowym, gdzie z kolei znaczenia powstają i obowiązują poprzez ich użycie. Znaczenie w systemie kulturowym obiektywizuje się w formie logicznych zdań. Znaczenie wytwarzane w grupie społecznej różni się od tego pierwszego, dlatego zadaniem badacza jest wskazywać na różnice między nimi.

Prawa logiki, w tym głównie prawo sprzeczności, rządzą systemem kulturowym i są emergentnym wynikiem działań na poziomie socjokulturowym. Jest to silne założenie ontologiczne, w którym brytyjska socjolog odrzuca relatywizm (Archer 1996 [1988]: 112–121). Krytykując mocny program socjologii wiedzy Davida Bloora i Barry’ego Barnes’a Archer zakłada inwariantność prawa sprzeczności w systemie kulturowym. W przeciwieństwie do działań na poziomie socjokulturowym, gdzie często nie stosuje się zdań zgodnych z regułami logiki, a pragmatyka użycia języka deformuje jej prawa, jest on jako taki oparty na zasadach logiki.

Chcąc badać relacje między systemem kulturowym a poziomem działań go tworzących, konieczna jest, zdaniem Archer, translacja, tj. przekładalność języków na jeden ogólny i przyjęty język (Archer 1996 [1988]: 121–127). W założeniu możliwości takiej translacji przejawia się antyrelatywizm autorki. System kulturowy jako całość powiązanych ze sobą elementów tworzy kontekstualną zależność (*contextual dependency*) (Archer 1996 [1988]: 127–133) dla każdego z poszczególnych jego elementów, dlatego badając każdy element należy odnieść go do kontekstu, w relacji do innych elementów.

Relacje pomiędzy elementami systemu kulturowego mogą mieć charakter sprzeczności lub komplementarności. Każde dwa elementy A i B systemu kulturowego są ze sobą sprzeczne logicznie (*contradiction*) (Archer 1996 [1988]: 115–120), natomiast „walka” między nimi toczy się także na poziomie interakcji socjokulturowej, gdzie idee, będąc „używane”, uzyskują swoje społeczne obowiązywanie i logikę sytuacyjną (*situational logic*). Kulturowa sprzeczność może zaistnieć zatem zarówno na poziomie systemowym, jak i w interakcjach między działającymi podmiotami.

System kulturowy ma także tendencję do tworzenia komplementarności między elementami (*complementarities*) (Archer 1996 [1988]: 100–112). Spójność ta jest jednak zawsze tylko częściowa i zachodzi na drodze korekcji dokonywanej przez aktorów społecznych. System kulturowy „produkuje” w ten sposób logikę sytuacyjną rozumianą jako zetknięcie podmiotu działającego z elementami kultury, które zawsze jest tylko częściowo logiczne. W tej sytuacji zawsze przynajmniej część systemu kulturowego będzie miała ograniczający, przymusowy wpływ na działania jednostki (*constraining contradiction*) (Archer 1996 [1988]: 148–153). Sprzeczności kulturowe, np. normatywne, powodują dążenie aktorów społecznych do korekty

owej niespójności (*correction of inconsistency*). Polega ona na reinterpretacji (rewizji) poszczególnych elementów systemu, której konsekwencją jest ideacyjny synkretyzm (*ideational syncretism*). Nie posiada on cech stałych, a będąc morfogenetycznym, podlega zmianie i kolejnym reinterpretacjom.

Korygujące działania prowadzą do współistniejących komplementarności (*concomitant complementarities*) (Archer 1996 [1988]: 153–154) między elementami systemu, czyli rodzaju kompatybilności, która nie likwiduje jednak zupełnie sprzeczności między nimi. Innymi słowy, na poziomie interakcji socjokulturowej aktorzy społeczni wypracowują komplementarność między elementami systemu, która współistnieje, czy współwystępuje obok nieprzewidywalnych sprzeczności między nimi.

Głównym celem budowania komplementarności jest wzmocnienie integracji wspólnotowej, co nie oznacza braku międzygrupowych i wewnątrzgrupowych relacji konfliktowych. Komplementarność dokonuje się głównie na drodze synkretyzmu, czyli zmniejszania różnic między elementami systemu kulturowego, oraz systematyzacji, czyli konsolidacji wspólnych elementów w większe całości (Archer 1996 [1988]: 159–177). Oba zabiegi mają pomóc w ochronie i reprodukcji ważnych dla wspólnoty elementów kultury, które zapewniają jej tożsamość, ale także pośrednio chronią jej interesy. Jednak, jak zaznaczyłem wcześniej, dla Archer procesy te nie prowadzą do całkowitej hegemonii określonych elementów systemu nad innymi elementami oraz określonych grup nad innymi grupami.

Interakcja socjokulturowa i elaboracja systemu jako proces zmiany kulturowej

Przyjrzyjmy się zatem bliżej poziomowi interakcji socjokulturowej. Poziom ten składa się z grup społecznych wchodzących w interakcje z innymi grupami. W swoim działaniu poddane są one wpływowi systemów społecznego i kulturowego. Emergentną właściwością grup społecznych jest zdolność do przekształcania systemu. Zdolność ta, będąc powiązana z ich interesami, uruchamiana jest w interakcjach z innymi grupami. Interesy² są zatem tym czynnikiem, który decyduje o tym, czy grupa dąży do utrzymania komplementarności systemu, czy do zwiększenia jego sprzeczności.

Relacje między grupami są w koncepcji Archer czynnikami wpływającymi na dynamikę kulturową. Nawiązując do propozycji Lockwooda, autorka stara się analizować zmianę kulturową poprzez ustawienie jej na osi integracja – dezintegracja. Tak jak Lockwood, Archer nie zakłada homologiczności między poziomem systemowym a socjo-kulturowym. Relacje między elementami każdego poziomu mogą być w różnym stopniu uporządkowane (*orderliness vs disorderliness*). Zatem w praktyce teoretycznej należy założyć możliwość względnie dużej integracji na poziomie systemowym przy dużej dezintegracji na poziomie socjokulturowym i *vice versa*.

² Interesy są tu rozumiane szeroko, uwzględniając nie tylko sens ekonomiczny, lecz także kulturowo-tożsamościowy.

Wobec powyższego czynnikami socjokulturowymi wpływającymi na dynamikę systemu kulturowego i kultury są homogeniczność lub heterogeniczność, konsens lub rozłam społeczny. Aby je zbadać, Archer stawia następujące pytania (Archer 1996 [1988]: 187):

- Jakie odpowiedzi lub reakcje są tworzone przez grupy pod presją logiki sytuacyjnej wyłaniającej się z systemu kulturowego?
- Które z tych odpowiedzi mogą być tworzone do zespajania socjokulturowego?
- Czy odpowiedzi, które wracają z poziomu socjokulturowej integracji na poziom systemowy, uruchomią nowy cykl morfogenetyczny, czy może powtórzą znów stary cykl bez istotnych zmian?

W teoretycznej analizie społecznej Margaret Archer postuluje unikanie skrajności w założeniach. Relacje na obu poziomach rzeczywistości społecznej nigdy nie są idealnie uporządkowane, stąd miejsce na przejście od analizy względnej stabilności społecznej do analizy zmiany społecznej i *vice versa*.

Analizę dynamiki kulturowej należy rozpatrywać z określonego miejsca i czasu. Następnie powinno się badać stan relacji w obrębie grup społecznych oraz poziom sprzeczności lub jego braku na poziomie systemowym. Archer zapożycza od Lockwooda założenie, że nie ma jednoznacznego przejścia od sprzeczności systemu do konfliktowych relacji na poziomie społecznym i od komplementarności systemu do spójności relacji społecznych.

Interakcje socjokulturowe względem systemu kulturowego mogą być opisane na cztery poniższe sposoby (Archer 1996 [1988]: 189–226):

a) wysoki poziom konfliktu społecznego przy wysokim poziomie sprzeczności systemu kulturowego – jest to klasyczne wyjaśnienie proponowane przez marksistów. Zakładają oni, że rosnący poziom sprzeczności systemowych musi doprowadzić do konfliktu społecznego, którego rezultatem jest zmiana systemowa.

b) niski poziom konfliktu społecznego przy wysokim poziomie sprzeczności systemu kulturowego – założenie to również bliskie jest marksistom oraz zwolennikom założenia o hegemonii kulturowej. Manipulacja i władza kulturowa użyte przez panujące elity prowadzą do względnej stabilności relacji społecznych przy narastających sprzecznościach w systemie. Występują tu także procesy skutecznej marginalizacji i wykluczania grup kontestujących istniejące *status quo*.

c) wysoki poziom konfliktu społecznego przy względnej komplementarności systemu kulturowego – taka sytuacja jest możliwa, gdy istnieją grupy społeczne niezadowolone z istniejącej sytuacji, tj. określonego porządku kulturowego. Dochodzi wtedy do trzech procesów:

- dezercja, czyli rodzaj odstępstwa, które polega na osobistej dezafiliacji, odejściu od wspierania porządku systemu kulturowego,
- schizmatyzm i sektarianizm, czyli tworzenie alternatyw wobec istniejącego porządku kulturowego,
- kontradziałanie, czyli podjęcie konkretnych kroków, mających na celu przeciwdziałanie istniejącemu systemowi i tworzenie nowych elementów kulturowych.

d) Niski poziom konfliktu społecznego przy względnej komplementarności systemu kulturowego – w tym przypadku relacje społeczne nie nabierają charakteru konfliktowego, gdyż system jest na tyle zróżnicowany, że pozwala na względną komplementarność między jego elementami, co z kolei prowadzi do włączenia możliwie dużej liczby podmiotów w obręb obowiązującego porządku kulturowego.

Jakkolwiek Archer nie wyklucza żadnej z powyższych sytuacji, wydaje się, że bardziej prawdopodobne są sytuacje opisane w punktach a i d. Zróżnicowanie na poziomie socjokulturowym nie jest całkowicie niezależne od oddziaływania systemu kulturowego. Jak zostało wcześniej przedstawione, logika sytuacyjna, będąca do pewnego stopnia uwarunkowaniem działań na poziomie społecznym, wynika z mocy sprawczych systemu kulturowego. Właściwością emergentną systemu wewnątrznie sprzecznego (tj. z dużą ilością opozycyjnych względem siebie elementów) jest ograniczająca sprzeczność, z kolei systemu względnie komplementarnego – współistniejąca komplementarność. Zdaniem Archer ta pierwsza właściwość przekłada się na poziom socjokulturowy, gdzie zwiększa prawdopodobieństwo sprzeczności konkurencyjnej (*competitive contradiction*) (Archer 1996 [1988]: 229–235). Innymi słowy, ograniczenia systemowe napotymane przez grupy społeczne prowadzą do wspierania elementu B, opozycyjnego względem elementu A. Wówczas mamy do czynienia z sytuacją opisaną w punkcie a. Jeśli jednak, mimo ograniczającego działania systemu, grupy poddane temu ograniczeniu nie podejmują działań konfrontacyjnych, to oznacza to, że należy zbadać, jakie działania zostały podjęte przez zwolenników elementu A w celu utrzymania *status quo* i niedoprowadzenia do konfliktu oraz dlaczego owe grupy pozostają bierne. Wówczas mamy do czynienia z sytuacją opisaną w punkcie b. Należy w takiej sytuacji zwrócić uwagę na takie czynniki jak: różne formy manipulacji, wpływ ideologiczny, propaganda, sterowanie programami edukacji itp.

Z kolei druga właściwość – współistniejąca komplementarność – zwiększa prawdopodobieństwo wystąpienia na poziomie interakcji socjokulturowych przygodnej komplementarności (*contingent complementarity*) (Archer 1996 [1988]: 235–239). Mamy wówczas sytuację opisaną w punkcie d, w której nie powstaje otwarty konflikt społeczny, gdyż zwiększona różnorodność kulturowa w systemie prowadzi do przygodnej (a więc niestabilnej) spójności na poziomie interakcji socjokulturowych, nie likwidując jednakże możliwości sprzeczności między elementami systemu. Jeśli jednak grupy kontestujące istniejący porządek kulturowy są silne i mają narzędzia do przeprowadzenia zmiany, a jednocześnie czynniki utrzymujące *status quo* nie są skuteczne, to możemy mieć do czynienia z sytuacją opisaną w punkcie c.

Z powyższych analiz można wyciągnąć wniosek, że Archer w swojej koncepcji nie zakłada istnienia homologiczności między systemem kulturowym a poziomem interakcji socjokulturowych. Należy jednakże podkreślić, że homologiczność wprawdzie nie występuje jako założenie, ale uznana jest przez autorkę jako dominująca tendencja. Innymi słowy, zakłada się tu odstępstwa od homologiczności, ale przyznaje się jednocześnie, że jest ona bardziej prawdopodobna ze względu na moc sprawczą systemu kulturowego. Współcześnie zmiana kulturowa jest z jednej strony zjawiskiem powszechnym, z drugiej jednak nie następuje ona dowolnie, rzadko

przybiera postać radykalnego przewrotu, ma raczej charakter długotrwały i stopniowy. Owe cechy zawdzięcza w dużej mierze silnemu wpływowi systemu kulturowego na działania społeczne, który ma tendencję do stabilizowania się. Jest to dość esencjalistyczne założenie jak na całość koncepcji Archer, które w moim przekonaniu wynika ze swoistej kontynuacji myśli funkcjonalistycznej i założenia o emergentnym systemie. Oczywiście ów esencjalizm nie ma tu charakteru deterministycznego, wpisuje się jednak w ogólny schemat wyjaśniania, który potrzebny jest autorce do domknięcia cyklu morfogenetycznego, tj. do wyjaśnienia, jak proces interakcji socjokulturowej oraz elaboracja między poziomem społecznym i systemowym doprowadzają do wyłonienia się nowego, częściowo zmienionego stanu równowagi, który zarazem rozpoczyna nowy cykl morfogenetycznej dynamiki kulturowej.

System kulturowy wraz ze swoją mocą sprawczą wywiera określony wpływ na działające grupy społeczne. One z kolei odpowiadają na ten wpływ w postaci własnych działań podtrzymujących lub burzących zastane *status quo*. Grupy społeczne posiadają zatem zdolność do przyczynowego wpływu na zmianę w obrębie logicznych właściwości systemu kulturowego.

W swojej koncepcji Archer nie wskazuje na możliwość reprodukcji systemu bez jakichkolwiek zmian. Odrzucenie mitu kulturowej integracji ma swoje konsekwencje w przyznaniu jednostkom i grupom społecznym możliwości wprowadzenia zmiany do systemu. Nie ma zatem możliwości całkowitego braku zmiany w kolejnych cyklach morfogenetycznych. Badanie dynamiki kulturowej jest właściwie zawsze badaniem porównawczym między stanem poprzedzającym cykl a stanem następującym po nim. Elaboracja jest procesem etapowym, który przekształca system w zależności od jakości i kierunku działań podejmowanych przez społeczne podmioty (Archer 1996 [1988]: 245–273). Działanie społeczne wpływa na logiczną strukturę systemu kulturowego, przekształca go, a efektem tego jest powstanie emergentnych właściwości systemu, które zapewniają mu względną autonomiczność wobec podmiotów, które go wytworzyły.

Zmiana kulturowa jest zatem wpisana w logikę funkcjonowania społeczeństw współczesnych i dokonuje się na drodze stopniowej proliferacji. Zakłada się, że zwiększenie różnorodności w obrębie społecznym przekłada się na zwiększenie różnorodności w obrębie systemowym. Wprawdzie komplementarność systemu pozwala na okresy względnej stabilności, jednak jest ona czymś przygodnym i krótkotrwałym, gdyż nawet najmocniejsze wymogi tradycji ulegają zmianie w dłuższej perspektywie czasowej.

Domknięcie elaboracji systemu kulturowego odbywa się na drodze wyłonienia się większego pluralizmu w obrębie systemu (Archer 1996 [1988]: 253–258). Początkowy synkretizm przeciwstawnych idei przekształca się w pluralistyczną syntezę poszerzającą zakres systemu. Następuje transfer i fuzja idei, różnice zostają społecznie rozpoznane, a następnie zrutynizowane w praktyce społecznej. Innymi słowy, rozpoznane różnice (często prowadzące do konfliktu) zostają poddane dyskusji. Prowadzi to do wyłonienia się nowego pola dyskusji (obszaru problematycznego), który obejmuje pojawiające się alternatywy. Archer nazywa ten proces specjalizacją (Archer 1996 [1988]: 259–273).

Synkretyzm i systematyzacja sprzeczności na poziomie socjokulturowym skutkuje wyłonieniem się nowego, wyspecjalizowanego obszaru zwiększającego pluralizm na poziomie systemowym. Nowy obszar problemowy „wchłania” sprzeczności i łagodzi konflikt społeczny. Sprzeczności zostają społecznie rozpoznane i zrutyinizowane w praktyce. W ten sposób następuje instytucjonalizacja nowego porządku. System poszerza się o nowe alternatywy, początkowa sprzeczność staje się częścią systemu. W ten sposób zostaje domknięty cykl morfogenetycznej zmiany kulturowej. Specjalizacja nie ma jednak charakteru stabilizującego system, jest raczej efektem poprzedniego cyklu morfogenetycznego otwierającym nowy cykl. Specjalizacja (nowa część), choć się instytucjonalizuje (staje się częścią całości), działa przeciwko zarówno konfliktowi, jak i konsensowi na poziomie socjokulturowym. Z jednej strony neutralizuje ona konflikt alternatyw, włączając je w obręb kultury, z drugiej strony poszerza różnorodność systemu, co może na zasadzie proliferacji prowadzić do powstania kolejnych alternatyw i różnic, które potencjalnie mogą utrudnić konsens i doprowadzić do kolejnej zmiany.

Zamiast zakończenia

Cykl morfogenetyczny służy brytyjskiej socjolog do opisu i wyjaśniania dynamiki społecznej, tj. relacji między aktorami społecznymi na poziomie interakcji społecznej a systemem społecznym. Kultura jako strukturalny element ontologii społecznej również podlega dynamice wyjaśnianej za pomocą zaprezentowanych w tej pracy narzędzi.

Należy podkreślić, że system kulturowy w koncepcji Archer nie ma charakteru esencjalistycznego. Proces zmiany kulturowej jest do pewnego stopnia przygodny i zależy od dynamiki interakcji społecznych oraz relacji między poziomem socjokulturowym a elementami i całością systemu kulturowego. Relacje te wyznaczają dynamikę i zakres zmiany kulturowej. Dzięki temu, że działanie odbywa się w czasie, możliwe jest badanie zmiany jako relacji między stabilnością a morfogenezą systemu.

Realistyczna teoria społeczna Archer wciąż pozostaje jedną z najważniejszych alternatyw wobec teorii strukturacji Giddensa na gruncie brytyjskiej socjologii. Pozostaje także w opozycji do klasycznego empiryzmu przeniesionego na grunt socjologii wraz z pozytywizmem. Daje ona także możliwość abdukcyjnego wyjaśniania i przewidywania zdarzeń w świecie społecznym oraz przywraca model uprawiania socjologii, w którym bada się przyczynowość zdarzeń społecznych. W modelu tym relacyjnie powiązanim elementom rzeczywistości społecznej przyznaje się emergentne właściwości stanowiące ich moc sprawczą wobec całego systemu i umożliwiające podmiotową transformację społeczną i kulturową.

Koncepcja ta jest również próbą przewyciężenia w praktyce badawczej problemu relacji między działającym podmiotem (lub grupami) a strukturą społeczną. Silnie zakorzeniona w teorii społecznej opozycja agency / structure wyznacza kształt debaty teoretycznej w naukach społecznych od dziesięcioleci. W moim przekonaniu w podejściu Archer największym osiągnięciem jest utrzymanie dualizmu podmiotu

i struktury na poziomie metodologicznym przy jednoczesnym przyjęciu relacjonizmu ontologicznego między społecznym i systemowym poziomem rzeczywistości społecznej. Takie rozwiązanie nie zamazuje różnic między tymi poziomami, dzięki czemu możliwe jest badanie relacji ich wzajemnego wpływu. Możliwe jest także uwzględnienie kategorii czasu, która kierunkuje relację przyczyny i skutku.

W moim przekonaniu podejście morfogenetyczne Archer daje dobre narzędzia opisu i wyjaśniania zmiany społecznej i kulturowej. Uważam, że koncepcja ta zasługuje na większą uwagę na gruncie polskiej socjologii, gdzie realistyczne filozofie nauk społecznych nie są dostatecznie obecne i uznane. Rodzące się obecnie zainteresowanie myślą teoretyczną Archer wśród polskich socjologów jest dobrą okazją do przemyślenia aktualności i użyteczności teorii brytyjskiej socjolog oraz, być może, do ewentualnej rekonceptualizacji na gruncie polskich badań z zakresu mobilności społecznej, podmiotowości, zmiany społecznej itp. Jest to także okazja do porównania koncepcji Archer z lepiej rozpoznanymi u nas koncepcjami z tego zakresu, jak np. z teorią strukturacji Giddensa czy koncepcją pola i habitusu Bourdieu.

Mam nadzieję, że artykuł ten choć w niewielkim stopniu przyczyni się do lepszego rozpoznania myśli teoretycznej Archer i zachęci do głębszej dyskusji na temat jej miejsca we współczesnej teorii socjologicznej.

Literatura

- Archer, Margaret S. 1982. *Morphogenesis versus Structuration: On Combining Structure and Action*. „The British Journal of Sociology” 33(4).
- Archer, Margaret S. 1995. *Realist Social Theory: the Morphogenetic Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Archer, Margaret S. 1996 [1988]. *Culture and Agency. The Place of Culture in Social Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Archer, Margaret S. 1996. *Social Integration and System Integration: Developing the Distinction*. „Sociology” 30.
- Archer, Margaret S. 1998. *Introduction: Realism in the Social Sciences*. W: R. Bhaskar, M.S. Archer i A. Collier (i in.). *Critical Realism. Essential Readings*. London/New York: Routledge.
- Archer, Margaret S. 1998. *Realism and Morphogenesis*. W: R. Bhaskar, M.S. Archer i A. Collier (i in.). *Critical Realism. Essential Readings*. London/New York: Routledge.
- Archer, Margaret S. 2000. *Being Human: The Problem of Agency*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Archer, Margaret S. 2000. *For Structure: Its Reality, Properties and Powers: a Reply to Anthony King*. „Sociological Review” 48.
- Archer, Margaret S. 2003. *Structure, Agency and the Internal Conversation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Archer, Margaret S. 2007. *Making our Way Through the World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Archer, Margaret S. 2012. *The Reflexive Imperative in Late Modernity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Benton, Ted i Ian Craib. 2003. *Filozofia nauk społecznych: od pozytywizmu do postmodernizmu*. Tłum. L. Rasiński. Wrocław: Dolnośląska Szkoła Wyższa Edukacji TWP.
- Bhaskar, Roy. 1989. *The Possibility of Naturalism*. Harvester: Hemel Hempstead.

- Bhaskar, Roy. 1998. *Societies*. W: R. Bhaskar, M.S. Archer i A. Collier (i in.). *Critical Realism. Essential Readings*. London/New York: Routledge.
- Collins, Randall 2011. *Łańcuchy rytuałów interakcyjnych*. Tłum. K. Suwada. Kraków: Nomos.
- Domecka, Markieta. 2013. *Dualność czy dualizm? Relacje pomiędzy strukturą a podmiotowym sprawstwem we współczesnych debatach teoretycznych*. W: A. Mrozowski, O. Nowaczyk i I. Szlachcicowa (red.). *Sprawstwo. Teorie, metody, badania empiryczne w naukach społecznych*. Kraków: Nomos.
- Elder-Vass, Dave. 2010. *The Causal Power of Social Structures. Emergence, Structure and Agency*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Evans-Pritchard, Edward E. 2008. *Czary, wyrocznie i magia u Azande: wersja skrócona*. Tłum. S. Szymański. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Giddens, Anthony. 2001. *Nowe zasady metody socjologicznej: pozytywna krytyka socjologii interpretacyjnych*. Tłum. G. Wroniecka. Kraków: Nomos.
- Heys, Sharon. 1994. *Structure and Agency and the Sticky Problem of Culture*. „Sociological Theory” Vol. 12, nr 1.
- Homans, George C. 1950. *The Human Group*. New York: Harcourt, Brace and Company.
- Lockwood, David. 1991. *Social Integration and System Integration*. W: S. Lash (red.). *Post-Structuralist and Post-Modernist Sociology*. Cambridge: Edward Elgar Publishing Limited.
- Lopez, Jose i John Scott. 2000. *Social Structure*. Buckingham: Open University Press.
- Manterys, Aleksander. 1997. *Wielość rzeczywistości w teoriach socjologicznych*. Warszawa: PWN.
- Mrozowicki, Adam, Olga Nowaczyk i Irena Szlachcicowa (red.). 2010. *Sprawstwo. Teorie, metody, badania empiryczne w naukach społecznych*. Kraków: Nomos.
- Murphy, James M. 2005. Hasło: *Poststructuralism*. W: G. Ritzer (red.). *Encyclopedia of Social Theory*. Vol. 2. California: Sage Publications, Inc.
- O'Donnell, Mike (red.). 2010. *Structure and Agency*. London: SAGE.
- Parsons, Talcott. 2009. *System społeczny*. Tłum. M. Kaczmarszk. Kraków: Nomos.
- Porpora, V. Douglas. 1998. *Four Concepts of Social Structure*. W: M.S. Archer, R. Bhaskar, A. Collier, T. Lawson i A. Norrie (red.). *Critical Realism: Essential Readings*. Londyn: Routledge.
- Ryan, Michael. 2005. Hasło: *Agency-Structure Integration*. W: G. Ritzer (red.). *Encyclopedia of Social Theory*. Vol. 1. California: Sage Publications, Inc.
- Rybicki, Paweł. 1988. *Struktura społecznego świata*. Warszawa: PWN.
- Sandstrom, Kent i Sherryl Kleinman. 2005. Hasło: *Symbolic Interaction*. W: G. Ritzer (red.). *Encyclopedia of Social Theory*. Vol. 2. California: Sage Publications, Inc.
- Sztompka, Piotr. 1983. *Zmiana strukturalna społeczeństwa: szkic teorii*. „Studia Socjologiczne” 2.
- Williams, Raymond. 1976. *Keywords*. London: Fontana/Croom Helm.

Culture as Structure. Analytical Dualism and Ontological Realism in Margaret S. Archer's Concept of Cultural Change

Summary

The aim of this article is to present Margaret S. Archer's morphogenetic approach to cultural change. The author places the main elements of Archer's conception in the context of sociological realism and ontological postulates made by David Lockwood (social integration

vs system integration) and Roy Bhaskar (realist social structure). The author underlines the importance of Archer's analytical dualism as the explanatory program based on those postulates. The aim of the article is also to pose a question on topicality and usefulness of the conception in describing and explaining cultural changes in contemporary societies.

Key words: morphogenesis; realism; cultural change; analytical dualism; social integration; system integration.